QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2026-yil 10-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i10.154

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA SO‘ZLASHUVCHI BOLALAR SPONTAN NUTQIDA LEKSIK XILMA-XILLIK, GRAMMATIK MURAKKABLIK VA SINTAKTIK TUZILISHNING QIYOSIY-LINGVISTIK TADQIQI

Zoxidov Sarvarjon Xusanboy o‘g‘li,
Qo‘qon davlat universiteti
Xorijiy filologiya fakulteti
Xorijiy tillar metodikasi kafedrasi
assistent o‘qituvchisi.

Annotatsiya Maqolada o‘zbek va ingliz tillarida so‘zlashuvchi bolalar spontan nutqida leksik xilma-xillik, grammatik murakkablik va sintaktik tuzilishning rivojlanishi qiyosiy-lingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Agglyutinativ o‘zbek tili va analitik ingliz tilining tipologik farqlari bolalar nutqini o‘lchash ko‘rsatkichlariga (gap o‘rtacha uzunligi, leksik xilma-xillik, sintaktik murakkablik) qanday ta’sir qilishi asoslanadi. Tabiiy nutq yozuvlariga tayangan qiyosiy tadqiqot metodikasi, tillarga moslashtirilgan o‘lchov ko‘rsatkichlari va tekshirishga yaroqli gipotezalar taklif etiladi. Maqola xulosalari bolalar nutqini diagnostika qilish va ikki tilli ta’lim metodikasini takomillashtirishda foydalanilishi mumkin.

Kalit so‘zlar: spontan nutq, leksik xilma-xillik, grammatik murakkablik, sintaktik tuzilish, agglyutinativ til, analitik til, qiyosiy-lingvistik tadqiqot.

Аннотация В статье в сравнительно-лингвистическом аспекте анализируется развитие лексического разнообразия, грамматической сложности и синтаксической структуры в спонтанной речи детей, говорящих на узбекском и английском языках. Обосновывается влияние типологических различий агглютинативного узбекского и аналитического английского языков на показатели измерения детской речи. Предлагаются методика исследования на материале естественных записей, адаптированные к языкам показатели и проверяемые гипотезы.

Ключевые слова: спонтанная речь, лексическое разнообразие, грамматическая сложность, синтаксическая структура, агглютинативный язык, аналитический язык, сравнительное исследование.

Abstract The article examines, from a comparative linguistic perspective, the development of lexical diversity, grammatical complexity and syntactic structure in the spontaneous speech of Uzbek- and English-speaking children. It argues that the typological differences between agglutinative Uzbek and analytic English affect how child speech measures behave. A research design based on naturalistic recordings, language-adapted indicators and testable hypotheses are proposed.

Keywords: spontaneous speech, lexical diversity, grammatical complexity, syntactic structure, agglutinative language, analytic language, comparative study.

Kirish

Bola nutqining rivojlanishi tilshunoslik, psixolingvistika va ta’lim nazariyasining kesishgan nuqtasidagi dolzarb yo‘nalishlardan biridir. Spontan nutq, ya’ni bola o‘yin va kundalik muloqot jarayonida maxsus topshiriqsiz yaratgan nutq, uning haqiqiy lingvistik imkoniyatlarini eng tabiiy shaklda ko‘rsatadi. Nutq rivojini baholashda uch yo‘nalish ayniqsa muhim: leksik xilma-xillik (bola qancha va qanday so‘zlardan foydalanadi), grammatik murakkablik (qanday morfologik shakllarni qo‘llaydi) va sintaktik tuzilish (gaplarni qanday quradi).

Bolalar nutqini o‘lchash uchun mavjud ko‘rsatkichlarning ko‘pchiligi ingliz tili materialida ishlab chiqilgan (Brown, 1973; Lee, 1974; Scarborough, 1990). Bu ko‘rsatkichlarni agglyutinativ tillarga mexanik ko‘chirish esa muammoli, chunki o‘zbek tilida bitta so‘z ko‘p morfemali bo‘lishi, ega ko‘pincha tushirilishi va murakkab gaplar sifat jihatdan boshqacha vositalar bilan hosil bo‘lishi ko‘rsatkichlar ma’nosini o‘zgartiradi. Bizga ma’lum manbalarda esa o‘zbek tili materialida bunday qiyosiy, korpusga asoslangan tadqiqotlar nisbatan kam uchraydi.

Tadqiqotning maqsadi — o‘zbek va ingliz tillarida so‘zlashuvchi bolalar spontan nutqida leksik xilma-xillik, grammatik murakkablik va sintaktik tuzilishni qiyosiy o‘rganishning tillarga mos metodikasini asoslash va tekshirishga yaroqli gipotezalarni ilgari surish.

Vazifalari:

1. Bolalar nutqini o‘lchashning nazariy va metodologik asoslarini sharhlash.
2. O‘zbek va ingliz tillarining tipologik xususiyatlarini o‘lchov ko‘rsatkichlariga ta’siri nuqtayi nazaridan qiyoslash.
3. Leksik, grammatik va sintaktik ko‘rsatkichlarning tillarga moslashtirilgan tizimini taklif etish.
4. Tadqiqot dizaynini va kutilayotgan qonuniyatlarni gipotezalar shaklida shakllantirish.

Tadqiqot obyekti — 2;6–6;0 yoshdagi bolalar spontan nutqi. **Tadqiqot predmeti** — ushbu nutqdagi leksik, morfologik va sintaktik xususiyatlar. **Usullari:** qiyosiy-tipologik tahlil, korpus metodi, miqdoriy va statistik tahlil.

1. Nazariy asoslar

Bolalar nutqining o‘lchov an’anasi R. Braunning ishlaridan boshlangan: u gap o‘rtacha uzunligini (MLU) morfemalarda hisoblashni taklif qilib, rivojlanish bosqichlarini shu ko‘rsatkichga bog‘lagan (Brown, 1973). Leksik xilma-xillikni o‘lchash uchun turli so‘z shakllarining jami so‘zlarga nisbati (type-token ratio) bolalar nutqi tadqiqotlarida keng qo‘llangan (Templin, 1957). Grammatik murakkablikni baholash uchun ingliz tilida Rivojlanish gap tahlili (Lee, 1974) va Sintaksis unumdorligi indeksi (Scarborough, 1990) kabi vositalar ishlab chiqilgan.

Nazariy jihatdan tadqiqot funksional va foydalanishga asoslangan yondashuvga tayanadi: til birliklari bolaning umumiy kognitiv qobiliyatlari va muloqot tajribasi orqali o‘zlashtiriladi (Tomasello, 2003). Tillararo qiyosiy yondashuv esa bola nutqidagi qonuniyatlarni bolaning umumiy imkoniyatlari bilan o‘zlashtirilayotgan tilning tuzilishi o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir sifatida tushuntiradi (Slobin, 1985; Berman va Slobin, 1994). Rus psixolingvistik an’anasida bolaning grammatik tizimni bosqichma-bosqich o‘zlashtirishi A. N. Gvozdev tomonidan tavsiflangan (Gvozdev, 1961).

2. Tipologik farqlar va o‘lchov muammolari

O‘zbek tili agglyutinativ, ingliz tili asosan analitik til bo‘lgani uchun bir xil ko‘rsatkichning ikki tilda bir xil ma’no kasb etishiga kafolat yo‘q. Quyida uchta asosiy muammo ko‘rib chiqiladi.

Birlik muammosi. O‘zbek tilida so‘z ko‘p morfemali bo‘lishi mumkin (masalan, *kitob-lar-im-ni*). Shu sababli gap uzunligi so‘zlarda hisoblanganda o‘zbek tilidagi grammatik murakkablik kamsitiladi. Morfemalarda hisoblash (MLUm) afzalroq, lekin morfemalarni ajratish qoidalari har bir til uchun aniq belgilanishi shart. Ingliz tilida ham MLUm va so‘zlarda hisoblangan MLU ko‘rsatkichlari bir-biridan farq qilishi ko‘rsatilgan (Parker va Brorson, 2005).

Leksik xilma-xillikni hisoblash. O‘zbek tilida bitta lemma ko‘plab shaklda uchraydi (*kitob, kitobim, kitobni, kitoblarda*). So‘z shakllari bo‘yicha hisoblangan xilma-xillik ko‘rsatkichi lug‘at boyligini emas, morfologik xilma-xillikni ham aks ettiradi va o‘zbek tilida sun’iy ravishda yuqori chiqishi mumkin. Shuning uchun ham so‘z shakllari, ham lemmalar bo‘yicha alohida hisoblash zarur. Bundan tashqari, oddiy type-token nisbati namuna uzunligiga bog‘liq bo‘lgani uchun uning o‘rniga namuna uzunligiga sezgir bo‘lmagan ko‘rsatkichlar (masalan, MTLD, vocd-D) yoki bir xil hajmdagi namunalar tavsiya etiladi (Malvern va boshq., 2004; McCarthy va Jarvis, 2010).

Sintaktik murakkablikni aniqlash. Ingliz tilida murakkab gap odatda bog‘lovchi so‘zli (that, because, if, wh-so‘zlar) predikativ qismlar orqali shakllanadi. O‘zbek tilida esa murakkab mazmun ko‘pincha sifatdosh (*-gan*), ravishdosh (*-ib, -gach*), shart (*-sa*) va harakat nomi (*-ish*) shakllari yordamida, ya’ni tuslanmagan fe’l shakllari orqali ifodalanadi. Shuning uchun faqat tuslangan fe’llar sonini sanash o‘zbek tilida murakkablikni kamsitadi. Bundan tashqari, o‘zbek tilida ega ko‘pincha tushiriladi, ingliz tilida esa odatda ifodalanadi, bu esa gap uzunligini to‘g‘ridan-to‘g‘ri taqqoslashni qiyinlashtiradi.

3. Tadqiqot metodikasi

Ishtirokchilar. 2;6–6;0 yoshdagi, ona tili o‘zbek tili bo‘lgan va ona tili ingliz tili bo‘lgan ikki guruh bolalar, yosh va jins bo‘yicha tenglashtirilgan; eshitish va rivojlanish holati normada. Ota-onalardan yozma rozilik olinadi.

Ma’lumot yig‘ish. Ikki sharoitda (uyda ota-ona bilan va tengdoshlar bilan o‘yinda) tabiiy sharoitdagi audio yoki video yozuvlar, uzunlamasiga, masalan, 30–45 daqiqalik seanslar bilan. Transkripsiya CHAT formatida bajarilib, CLAN dasturida tahlil qilinadi (MacWhinney, 2000).

Ko‘rsatkichlar tizimi.

Leksik xilma-xillik: lemmalar bo‘yicha type-token nisbati (bir xil hajmdagi namunada), MTLD, so‘z turkumlari ulushi (ot, fe’l, sifat, olmosh) va ot-fe’l nisbati (Gentner, 1982; Choi va Gopnik, 1995), yangi paydo bo‘lgan lemmalar soni.

Grammatik murakkablik: morfemalarda hisoblangan MLU (MLUm), har bir so‘zdagi o‘rtacha morfemalar soni, qo‘llangan grammatik morfemalar turlari soni (o‘zbek tilida ko‘plik, egalik, kelishik, zamon-shaxs; ingliz tilida *-ing, -s, -ed*, kopula, yordamchi fe’llar, artikllar), morfologik to‘g‘rilik foizi va xatolar turi.

Sintaktik tuzilish: gaplar turi (sodda, bog‘lovchili qo‘shma, tuslanmagan shakllar orqali murakkablashgan), murakkab gaplar ulushi, ega tushirilgan gaplar ulushi, so‘z tartibining barqarorligi, savol va inkor gaplar ulushi. Har ikki til uchun Sintaksis unumdorligi indeksiga o‘xshash tillarga moslashtirilgan indeks tuzish tavsiya etiladi.

4. Natijalarni qayd etish shakli

Quyidagi jadval muallifning haqiqiy empirik ma’lumotlari asosida to‘ldiriladi. Empirik ma’lumot bo‘lmasa, 5-bo‘lim kutilayotgan qonuniyatlar sifatida qoldiriladi.

Ko‘rsatkich	O‘zbek tili	Ingliz tili	Statistik test va p-qiymat
MLU (morfemalarda)	[ ]	[ ]	[ ]
Lemmalar bo‘yicha type-token nisbati	[ ]	[ ]	[ ]
MTLD	[ ]	[ ]	[ ]
Ot-fe’l nisbati	[ ]	[ ]	[ ]
Morfologik to‘g‘rilik, %	[ ]	[ ]	[ ]
Murakkab gaplar ulushi, %	[ ]	[ ]	[ ]
Ega tushirilgan gaplar ulushi, %	[ ]	[ ]	[ ]

Nazariy tahlil asosida quyidagi gipotezalar ilgari suriladi.

So‘zlarda hisoblangan gap uzunligi o‘zbek tilida ingliz tiliga qaraganda kichik, lekin morfemalarda hisoblangan uzunlik farqi kamroq bo‘ladi, chunki o‘zbek so‘zlari ko‘p morfemali.

So‘z shakllari bo‘yicha hisoblangan leksik xilma-xillik o‘zbek tilida yuqori, lemmalar bo‘yicha hisoblanganda esa guruhlar orasidagi farq sezilarli darajada kamayadi.

O‘zbek tilidagi bolalar nutqida fe’llarning ulushi ingliz tiliga nisbatan yuqori bo‘ladi, bu fe’lning gap oxirida kelishi va eganing tushirilishi bilan bog‘liq.

O‘zbek tilidagi muntazam grammatik qo‘shimchalar nisbatan erta va yuqori aniqlik bilan o‘zlashtiriladi (turk tili materiali shuni ko‘rsatgan; Aksu-Koç va Slobin, 1985), ingliz tilida esa inflektsion morfemalar kechroq barqarorlashadi (Brown, 1973).

Murakkab gaplar o‘zbek tilida avval tuslanmagan shakllar, ingliz tilida esa bog‘lovchi so‘zli tuslangan qismlar orqali paydo bo‘ladi; shu sababli faqat tuslangan qismlarni sanash o‘zbek tilidagi sintaktik murakkablikni kam baholaydi. Ikkala tilda ham yosh ortishi bilan MLU, leksik xilma-xillik va murakkab gaplar ulushi oshadi, lekin o‘sish sur’ati tilga bog‘liq bo‘ladi.

Bu gipotezalar o‘zbek tili uchun hozircha taxminiy bo‘lib, ularni haqiqiy korpus ma’lumotlari bilan tekshirish zarur. Ingliz tilidagi xatolar sifatida tartibsiz shakllarning

muntazamlashtirilishi (masalan, *goed*) mashhur, o‘zbek tilida esa qo‘shimchalar muntazam bo‘lgani uchun bunday xatolar kamroq, ammo kelishik qo‘shimchalarini almashtirish kabi xatolar kutiladi. Bu misollar tushuntirish uchun berilgan.

Birinchidan, o‘zbek tili uchun bolalar nutqi bo‘yicha katta hajmli standart korpus va morfemalarga ajratish qoidalari hali shakllanayotgan bo‘lishi mumkin. Ikkinchidan, ikki tillilik va shevalar guruhning bir jinsli bo‘lishini qiyinlashtiradi. Uchinchidan, tillar orasidagi farqlarning bir qismi oilaviy va madaniy muloqot odatlari bilan ham bog‘liq bo‘lishi mumkin, shuning uchun ularni to‘liq lingvistik omillarga bog‘lab bo‘lmaydi.

Xulosa

Bolalar spontan nutqini o‘zbek va ingliz tillarida qiyoslash tillarning tipologik farqlarini hisobga olgan, moslashtirilgan o‘lchov ko‘rsatkichlarini talab qiladi. Morfemalarda hisoblangan gap uzunligi, lemmalar bo‘yicha leksik xilma-xillik va tuslanmagan shakllarni hisobga oluvchi sintaktik murakkablik indekslari bu tillarni adolatli qiyoslash imkonini beradi. Taklif etilgan tadqiqot dizayni va gipotezalar o‘zbek tili materialida korpusga asoslangan empirik tadqiqotlarni boshlash uchun asos bo‘ladi. Kelgusida uzunlamasiga kuzatuvlar, o‘lchov vositalarini o‘zbek tiliga moslashtirish va ikki tilli bolalar nutqini qamrab olish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Aksu-Koç, A. A., & Slobin, D. I. (1985). The acquisition of Turkish. In D. I. Slobin (Ed.), *The crosslinguistic study of language acquisition* (Vol. 1). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
2. Berman, R. A., & Slobin, D. I. (1994). *Relating events in narrative: A crosslinguistic developmental study*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
3. Brown, R. (1973). *A first language: The early stages*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
4. Choi, S., & Gopnik, A. (1995). Early acquisition of verbs in Korean: A cross-linguistic study. *Journal of Child Language*, *22*(3), 497–529.
5. Gentner, D. (1982). Why nouns are learned before verbs: Linguistic relativity versus natural partitioning. In S. A. Kuczaj (Ed.), *Language development* (Vol. 2). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
6. Lee, L. L. (1974). *Developmental sentence analysis*. Evanston, IL: Northwestern University Press.
7. MacWhinney, B. (2000). *The CHILDES project: Tools for analyzing talk* (3rd ed.). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
8. Malvern, D., Richards, B., Chipere, N., & Durán, P. (2004). *Lexical diversity and language development: Quantification and assessment*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
9. McCarthy, P. M., & Jarvis, S. (2010). MTLD, vocd-D, and HD-D: A validation study of sophisticated approaches to lexical diversity assessment. *Behavior Research Methods*, *42*(2), 381–392.

10. Parker, M. D., & Brorson, K. (2005). A comparative study between mean length of utterance in morphemes (MLUm) and mean length of utterance in words (MLUw). *First Language*, *25*(3), 365–376.
11. Scarborough, H. S. (1990). Index of Productive Syntax. *Applied Psycholinguistics*, *11*(1), 1–22.
12. Slobin, D. I. (Ed.). (1985). *The crosslinguistic study of language acquisition* (Vols. 1–2). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
13. Templin, M. C. (1957). *Certain language skills in children: Their development and interrelationships*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
14. Tomasello, M. (2003). *Constructing a language: A usage-based theory of language acquisition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
15. Гвоздев А. Н. (1961). *Вопросы изучения детской речи*. М.: Изд-во АПН РСФСР.